

Cronologia de la sida a les Illes Balears

Exposició: SIDA. Una història silenciada en el context balear

Dates: del 21 de setembre de 2024 al 12 de gener de 2025

Lloc: Es Baluard Museu. Espai B

Comissariat i textos: Jesús Alcaide

1981

El 5 de juny de 1981 l'organització nord-americana de vigilància i prevenció de malalties (CDC) informa sobre una forma rara de pneumònia entre els joves homosexuals de Califòrnia. És la primera alerta sobre la sida, encara que en aquest moment la malaltia no té nom.

L'octubre de 1981 un home de 35 anys ingressa d'urgència a l'hospital Vall d'Hebron de Barcelona. Comunicat mèdic: mal de cap persistent, taques de color porpra a la pell, adenopaties. Se li diagnostica sarcoma de Kaposi –un tipus de càncer de pell– i infecció intracerebral. Al cap de poc temps mor. És el primer cas documentat de sida a Espanya.

1982

El terme *AIDS (Acquired Immune Deficiency Syndrome)* és adoptat oficialment pel CDC (Centers for Disease Control) el 1982. En català es tradueix per 'sida': síndrome d'immunodeficiència adquirida. Com escriu Jan Zita Grover: «Cal fer una distinció important entre una síndrome i una malaltia, una distinció que no se sol fer en el cas de la sida: una síndrome és un patró de símptomes que indiquen un estat mòrbid, que pot estar causat o no estar-hi per agents infecciosos; una malaltia, d'altra banda, és qualsevol desviació o interrupció de l'estructura o de la funció normal de qualsevol part, òrgan o sistema (o una combinació) del cos que es manifesta mitjançant un conjunt característic de símptomes o signes i l'etiologia, la patologia i el pronòstic dels quals poden ser coneguts o desconeguts. Altrament dit, una síndrome assenyalava o significa el procés o processos patològics subjacents, mentre que una malaltia està constituïda en i per aquests processos».

1983

El gener de 1983, l'equip de l'Institut Pasteur de París, dirigit per Françoise Barré-Sinoussi, Jean-Claude Chermann i Luc Montagnier, anuncia el descobriment del *lymphadenopathy-associated virus* (virus associat a la limfadenopatia, LAV). Els investigadors creuen que «podria ser que estàs implicat» en la sida. Un any més tard, el 23 d'abril de 1984, els Estats Units comuniquen que l'especialista nord-americà Robert Gallo ha trobat la «causa probable» de la sida, amb un retrovirus batejat com a HTLV-III. LAV i HTLV-III són en realitat el mateix virus, que el 1986 s'anomena VIH, virus d'immunodeficiència humana.

Segons les dades de la Conselleria de Salut del Govern de les Illes Balears, el 1983 es detecta el primer cas de VIH/sida a les illes.

De l'11 al 28 de febrer de 1983, Ocaña exposa a la Capella de la Misericòrdia una versió adaptada de l'exposició «La Primavera» que havia presentat a la Capella de l'Antic Hospital de la Santa Creu de Barcelona. Els àngels, les verges i el natzarè de paper maixé provoquen un gran enrenou a la premsa local, amb titulars com ara «Per a Cort, Ocaña és artista abans que homosexual», «Ocaña afirma que la seva exposició no és irreverent» o «Ocaña va armar un daltabaix a la Misericòrdia». Anys després, el 2010, l'artista Joan Morey presenta en aquest espai el projecte *BAREBACK. El poder i la mort*.

1985

El grup balear Peor Impossible edita amb Ariola el *maxi single S.I.D.A.* amb una il·lustració de l'artista Steva Terrades a la portada. És la primera cançó que aborda el tema de la sida en el context del pop espanyol, ja que no és fins alguns anys més tard, el 1987, que Ana Curra publica *Rien de rien* amb la famosa frase «l amb la sida es va acabar la movida» o, de manera massiva, arriba a les ràdios de tot el país *El fallo positivo* de Mecano el 1992.

Aquest mateix any perd la vida Rock Hudson, estrella del cinema clàssic nord-americà, que mor després de viure dos anys amb la malaltia i es converteix en la primera víctima famosa que ocupa les portades dels diaris internacionals.

1987

Neix ALAS amb el nom Asociación Ciudadana de Lucha contra el Sida de Palma de Mallorca. L'associació neix gràcies a l'impuls d'un grup de ciutadans vinculats a la comunitat mèdica que veuen la necessitat d'establir un nou espai de suport a les persones afectades per la malaltia. Des d'aquest moment ALAS s'ha convertit en una de les associacions de referència en el context balear que lluita per eliminar l'estigma i els tabús al voltant de la sida i per tractar-la com una qüestió de salut sexual.

Gràcies a la pressió dels activistes i a l'Administració d'Aliments i Medicaments dels Estats Units (FDA) es redueix el temps d'aprovació de les drogues per a la sida. El 20 de març de 1987 es presenta l'AZT, el primer medicament antiretroviral. És un tractament costós i amb uns efectes secundaris importants.

1988

El 28 de juliol de 1988 apareix a El País el titular «Un malalt de SIDA demanda el propietari de casa seva per discriminar-lo». El malalt és Enrique Naya (Cadis, 1953 – Badalona, 1989), parella amb Juan José Carrero Galofré (Palma, Mallorca, 1955 – Sitges, 1989) de Costus, una de les experiències artístiques més importants de la *Movida madrileña*. Aquesta denúncia és la primera que es fa pública en el context nacional i és només una mínima referència de l'estigma que moltes de les persones que viuen amb la sida experimenten a la seva vida quotidiana.

Es publica a MIT Press *AIDS. Cultural Analysis. Cultural Activism*, editat pel crític nord-americà Douglas Crimp, membre destacat de la revista *October*. En aquest *reader* hi trobam un primer apropament teòric als vincles de la sida pel que fa a les pràctiques artístiques contemporànies, amb textos que s'han convertit en referents com ara «AIDS, Homophobia, and Biomedical Discourse: An Epidemic of Signification» (Paula A. Treichler), «AIDS: Keywords» (Jan Zita Grover) o *Is the Rectum a Grave?* (Leo Bersani).

1989

El 1989 va ser clau en la trajectòria artística de Pepe Espaliú. Aquest any exposa a la galeria Van Krimpen d'Amsterdam i a la Brooke Alexander Gallery de Nova York. Durant l'estada novaïorquesa descobreix les maneres d'autoorganització de les cures que els portadors de VIH i les persones que vivien en la sida desenvolupaven davant la desídia sanitària i la manca de suport governamental.

Amics i familiars, de les comunitats llatines i negres fonamentalment, en l'acte de cuidar (to care) i transportar (to carry) els afectats per la sida sembla que utilitzaven el mateix terme, segons la pronunciació, un lapsus que fa que sorgesqui el terme carrying, amb el qual Espaliú aborda les escultures i les accions de 1992.

També és aquest any que apareixen les imatges de les tortugues als seus dibuixos, a les seves escultures i als seus escrits. «Es un caparazón el que a tu cuerpo abraza / como una muerte en pequeño / que mirar te prohibiera / el dentro del afuera», o com en el famós poema de 1992: «Hoy estoy perdido, como esas tortugas / que no vuelven al mar, tras desovar / y se adentran / en dirección opuesta, / para morir cansadas / en un punto cualquiera del horizonte».

Espaliú, Pepe. La imposible verdad. Textos 1987-1993. Jesús Alcaide (ed.). Madrid: La Bella Varsovia, 2018.

Traducció dels poemes al català:

És una closca la que al teu cos s'abraça / com una mort en petit / que mirar et prohibís / el dins del fora».

Avui estic perdut, com aquestes tortugues / que no tornen a la mar, després de fresar / i s'endinsen / en direcció oposada, / per morir cansades / en un punt qualsevol de l'horitzó.

1992

L'1 de desembre de 1992, Dia Mundial de la Lluita contra la Sida, l'artista Pepe Espaliú porta a terme a Madrid l'acció *Carrying*. Producte de les accions desenvolupades l'estiu de 1992 a Arteleku en el marc del taller «La voluntad residual. Parábolas del desenlace» [La voluntat residual. Paràboles del desenllaç], *Carrying* té una primera versió a Sant Sebastià el setembre de 1992, de la qual surt el grup The Carrying Society, i una segona a Madrid, més coneguda, el desembre de 1992, i amb més repercussió mediàtica. *Carrying* és una acció simbòlica i un acte polític. *Carrying* és una barreja entre *to carry* i *to care*, accions que l'artista havia conegut cap al 1990 a Nova York assistint a la manera en què les comunitats negres i llatines s'autoorganitzaven per cuidar els malalts amb VIH/sida.

Mentre durant el matí de l'1 de desembre el cos de Pepe Espaliú és transportat per parelles pels carrers de Madrid fins al Museo Reina Sofía, a la nit, a la Sala Morocco, Fangoria, amb un grup d'amics, entre els qual hi ha Pep Noguera (Diabéticas Aceleradas), posen un punt festiu al moment celebrant una festa en què es recapten fons amb la famosa guardiola amb la cara de Liz Taylor (Toni Socías) i en què es fa una versió del famós tema de Tony Ronald *Help*, que en aquest context adquireix una significació nova.

1994

Neix l'associació Siloé per donar resposta a una necessitat social detectada al Centre Penitenciari de Palma, Mallorca, on molts de reclusos malalts de sida estaven condemnats a morir a la presó, a pesar de l'existència d'un article al Codi Penal que autoritza l'excarceració d'aquestes persones quan es troben en una fase terminal de la malaltia.

Inicialment es gestiona una casa d'acollida amb capacitat per a sis usuaris al barri del Jonquet de Palma. L'objectiu d'aquesta casa és proporcionar cures pal·liatives a les persones que hi resideixen perquè puguin viure i morir amb dignitat. La Delegació del Govern de les Illes Balears aprova els estatuts de l'associació Siloé el 8 d'agost de 1994.

1996

Els anys 1995 i 1996 marquen l'aparició de medicaments nous. S'incorporen nous antiretrovirals al tractament: Abacavir, Nelfinavir, Delavirdina i Efavirenz. És l'inici de les combinacions de drogues diverses, les triteràpies –o còctels–, que són molt eficaces. Es crea el Programa Conjunt de les Nacions Unides sobre la Sida (ONUSIDA), que des de llavors lidera i inspira la innovació i la col·laboració a escala mundial, nacional i local per donar resposta al VIH/sida.

2000

Siloé trasllada la casa d'acollida del Jonquet a Santa Eugènia i n'augmenta la capacitat d'acollida a deu persones en règim de residència.

ONUSIDA signa el 2000 un acord amb cinc grans laboratoris per distribuir tractaments a preus accessibles als països pobres, i el novembre de 2001 se firma un compromís per permetre als països en desenvolupament fabricar medicaments genèrics.

L'escriptora mallorquina Maria Antònia Oliver publica la novel·la *Tallats de lluna*, una de les poques històries escrites per una dona en què es «conta la història d'una parella homosexual afectada per la sida i que ha patit la mort de la seva parella a causa de complicacions derivades de la malaltia». Una història sobre l'amor i la mort que es publica anys després de sotmetre's a un trasplantament de cor, i després de la mort de la seva parella, l'escriptor Jaume Fuster, i poc temps després de la de la seva mare.

Agustí Villaronga adapta la novel·la *El mar* de Blai Bonet al cinema. El relat i l'ambientació en diversos sanatoris i espais de reclusió per a tuberculosos s'ha llegit en alguns casos com una narració submergida d'aquesta altra malaltia que és la sida, com una metàfora que actua i es reconfigura en contextos històrics diversos, tal com ho planteja Susan Sontag en el famós text *AIDS and Its Metaphors* (1989), així com en el que el precedeix, *Illness as Metaphor* (1978).

2002

L'Administració pública s'interessa per la problemàtica i el servei que ofereix Siloé i en concerta la meitat de les places. És la primera vegada que l'Administració cobreix aquesta mena d'assistència per a malalts de VIH/sida a la comunitat balear.

2003

Neix Can Gazà, un projecte creat per Jaume Santandreu juntament amb altres persones com ara Jaume Mateu en una finca en plena natura al Secar de la Real, on són atesos homes sense sostre i sense suport amb malalties invalidants derivades de la drogodependència. En un article publicat pel diari mallorquí *Ultima Hora* es llegeix: «A Can Gazà també hi resideixen sidosos». Una vegada més, la terminologia utilitzada pels mitjans continua augmentant l'estigma i l'epidèmia de significació.

2006

Siloé, després de la reforma de la casa del Jonquet, reobre en règim de pis tutelat, amb capacitat per acollir cinc persones més, un servei també concertat amb l'Administració pública i dirigit al mateix col·lectiu d'atenció. El 2008 concerta cinc places més per al pis tutelat, que actualment té totes les places concertades amb l'Institut Mallorquí d'Afers Socials.

2007

ALAS compleix vint anys com a associació de lluita contra la sida, i per commemorar aquesta efemèride realitza un documental titulat *Alas, 20 anys de lluita antisida 1987-2007* en el qual mitjançant testimonis de les persones que han format part de l'associació es va construïnt un relat col·lectiu sobre la història de la sida a les Balears. Una història de lluita, compromís i solidaritat que continua viva en el present.

2009

Entre el 13 de març i el 17 de maig de 2009, coincidint amb el 20è aniversari de la mort de Robert Mapplethorpe, Es Baluard Museu presenta per primera vegada a les Illes Balears una gran exposició retrospectiva amb 87 obres procedents de la Robert Mapplethorpe Foundation, realitzades entre el 1975 i el 1989, amb una representació dels principals temes treballats per l'artista.

Mort a causa de les complicacions derivades de la sida, l'obra de Mapplethorpe està lligada a la història de la sida no només pel que mostren les seves imatges, sinó també pel que molts interpreten. Pocs mesos abans de morir s'inaugura «The Perfect Moment» [El moment perfecte], una exposició retrospectiva sobre el seu treball que és durament criticada pel sector conservador nord-americà (American Family Association), que obliga que el 12 de juny de 1989 l'exposició es clausuri per indecent. El 30 de juny activistes i artistes protesten contra aquesta mesura projectant diapositives de les imatges de Mapplethorpe a la façana del museu.

S'obre el debat sobre les ajudes del National Endowment for the Arts i la polèmica amb el senador Jesse Helms, en un dels episodis més importants del que es coneix com a guerres culturals (*culture wars*) en el context nord-americà.

2010

BAREBACK. El poder i la mort és un projecte concebut per l'artista Joan Morey per a una ubicació determinada, la capella de la Casa de la Misericòrdia, un antic orfenat, casa de caritat i de convalescència fundada pels jesuïtes i construïda en fases entre el 1677 i el 1884 i que en l'actualitat és un centre cultural.

BAREBACK incloïa cinc vitrines-fèretre, so i *performance*, i relacionava les pràctiques religioses amb les sexuals a través de «perversions» compartides i de cultes extrems que les caracteritzen. El títol és l'expressió habitual per referir-se al sexe anal entre homes sense usar condó, una pràctica fetitxista o estigmatitzada perquè ignora el risc de transmissió del VIH.

A les cinc vitrines es presentava una col·lecció d'objectes, artefactes, llibres i imatges que suggerien un museu etnogràfic dedicat al ritual, al tabú, al patiment i a la crueltat. Eren natures mortes, en part didàctiques, però també críptiques, que evocaven un cert concepte del Barroc com a estil històric, però també com a disposició contemporània en recórrer a totes les associacions del terme amb l'excés, l'exuberància, els contrastos extrems i les al·legories encriptades.

A la zona de l'altar penjava una escultura negra en forma de creu llatina invertida, símbol d'humilitat en la iconografia catòlica, ja que, segons la tradició, sant Pere va ser crucificat així; tot i que també s'utilitza com a motiu satànic, especialment en pel·lícules de terror. Omplia l'espai la lectura preenregistrada d'un text portentós a manera de pregària: *LETANÍA APÓRIMA* (2009). Les *performances* a la capella es feien sense previ avís cada divendres i incloïen soliloquis dramatitzats. Tant els guions com els temes i les fonts estaven encriptats en el contingut de les vitrines. L'exposició va concloure amb la *performance*-lectura *Fenomenología de la comunión* [Fenomenologia de la comunió].

2013

Com a projecte de col·laboració entre ALAS i l'equip de didàctica i educació d'Es Baluard Museu neix INVIHSIBLE, una proposta de reflexió i acció terapèutica amb els usuaris d'ALAS en la qual participen agents com Sebastià Mascaró, Sonia Justo o l'artista Carlos Gispert i en què es duen a terme tallers diversos i instal·lacions.

2017

El Casal Solleric inaugura la primera exposició retrospectiva sobre el treball de Pepe Miralles amb el títol «Encara aquí. Més de 20 anys de presència del VIH i de la sida en l'obra de Pepe Miralles». L'exposició té una presència important a l'espai públic de la ciutat de Palma, on ocupa els espais publicitaris de les marquesines dels autobusos amb el missatge «Espantades, incompreses, excloses, desprotegides, rebutjades. Simplement apartades. És així com viuen moltes persones amb el VIH» i mitjançant altres missatges dibuixats situats als prestatges d'algunes biblioteques públiques de Palma com ara Son Sardina, Son Ferriol, el Rafal Vell i Ramon Llull.

Entre l'1 de setembre i el 10 de desembre de 2017, en el marc del projecte Box 27 comissariat per Tolo Cañellas per al Casal Solleric, té lloc la intervenció plantejada per l'artista Andrés Senra, qui, a *Rosa Winkel* [Triangle rosa], ens convida mitjançant aquest neó rosa triangular a reflexionar sobre la polisèmia i la resinificació d'aquest símbol des dels camps de concentració nazis fins a la seva presència en el marc de les lluites activistes envers la sida per part d'ACT UP i projectes com *Silence = Death* [Silenci = Mort]. Un triangle que encara avui continua ressignificant-se per part de les lluites LGTBIQ+.

En el marc de l'exposició «1.000 m2 de disseny. Arquitectura i sexualitat» portada a terme al CCCB de Barcelona, l'artista mallorquí Joan Morey desenvolupa el projecte *TOUR DE FORCE*. Construït com una *performance site-specific* sobre la història de la sida, el projecte s'estructura com un pròleg i cinc actes en què participen un nombre restringit d'espectadors. El pròleg té lloc al Pati de les Dones i al Mirador del CCCB i, posteriorment, els cinc actes, relacionats amb diversos conceptes vinculats a la sida (la incertesa, la transmissió, la malaltia, el cos utòpic i la teoria), es realitzen en cinc recorreguts per la ciutat de Barcelona a bord de cinc limusines de color negre com a escenaris mòbils. Durant el trajecte, els intèrprets desenvolupen diverses accions marcades per la temàtica i el trajecte de cada cotxe.

2018

L'editorial argentina Caja Negra tradueix al castellà *Modern Nature* (*Naturaleza moderna*), una selecció dels diaris del cineasta, artista i activista Derek Jarman, que es publica originalment el 1991 i que conté una sèrie d'entrades i texts que van del 1989 al 1991, tres anys abans de morir, el 1994, a causa de complicacions derivades de la sida, després de realitzar obres com *Blue* o *The Garden*. Aquesta sèrie de diaris són el complement a la publicació *Derek Jarman's Garden* que, amb fotografies de Howard Sooley, es publica el 1995, en la qual veim la construcció del personal jardí de l'artista (Prospect Cottage) a Dungeness. «Camín per aquest jardí agafat de la mà dels amics morts».

Després de la mort d'algun dels usuaris que han format part de les llars d'acollida de Siloé es fa un acte simbòlic que consisteix a plantar un arbre en memòria de noms com Maria Jesús, Paquita, Rafael i tots els que formaren part d'aquest immens jardí que és l'associació.

2021

Guanyadora de la convocatòria pública realitzada per l'IEB (Institut d'Estudis Baleàrics) per a l'estand de la fira d'art ARCO 2021, l'artista mallorquí Joan Morey, amb la curadoria de Jesús Alcaide, presenta *Rèplica. TOUR DE FORCE*, una relectura sobre el projecte *TOUR DE FORCE* i la història del VIH/sida en plena crisi de la covid. «Els virus muten, s'alteren, es repliquen. Envers qualsevol amenaça, la seva configuració es va reactualitzant. El virus és un signe abstracte i invisible. Una epidèmia de significació que circula entre els nostres cossos. Una narrativa que es va resignificar i ens alerta sobre com la idea d'un món immune és només una ficció impossible».

2023

La Galeria Pelaires inaugura l'exposició «Being in Touch» [Estar en contacte] de l'artista mallorquí Gori Mora, una selecció dels seus darrers treballs pictòrics que aborda la idea del tacte en un moment clau, després de les restriccions i les problemàtiques de la covid i en un moment en què la comunitat homosexual torna a gestionar la manera de viure-junts envers una nova realitat que s'oculta i se silencia, com és la problemàtica del *chemsex*, una de les noves línies de treball en què moltes associacions com ALAS actuen des d'estratègies de suport i cures per evitar l'estigmatització i abordar-la com una altra qüestió de salut sexual.

2024

Mentre qüestions com la PrEP o el *chemsex* apareixen a les agendes de les nombroses associacions que es dediquen a la lluita contra la sida, la paraula sida comença a desaparèixer en la nomenclatura i la identificació d'algunes, com és el cas de Stop Sida (Barcelona), que passa a denominar-se simplement Stop.

L'escriptor Pol Guasch publica *Ofert a les mans, el paradís crema*, una novel·la sobre el poder de l'amistat en què apareix la sida com a malaltia de fons, sense anomenar-la ni identificar-la, «amb aquell verí cremant-li les venes, la maleïda bestiola navegant per la seva sang [...] Ell es quedà just després de l'edat de la punxada, del cos esvalotat».

L'escriptora Camila Sosa Villada publica *Tesis sobre una domesticación*, la història d'una actriu el fill adoptat de la qual viu la malaltia com a indetectable. En un dels passatges, i a causa de l'atac d'un dels familiars, a la novel·la s'exposa un dels fragments més senzills amb què es pot explicar la realitat de la sida avui:

–Quina és la diferència entre la sida i el VIH?

–La sida és la malaltia que t'atrapa quan no prens la medicació i el VIH és el virus que pots tenir tota la vida, però si prens la medicació, no et pots morir.

–Nosaltres vérem els números dels teus darrers estudis, què deien sobre la càrrega viral?

–«Intedectable» –respon el nin, i es corregeix mentre nega amb el cap i riu–: ¡In-de-tec-ta-ble!